

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

УДК 378.373

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.13759966>

Розвиток мультикультурної та соціальної толерантності як важлива передумова підготовки магістрів-психологів до викладацької діяльності

Олійник Ірина Вікторівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки,
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, Україна, ORCID ID:
<https://orcid.org/0000-0002-1749-1518>

Бикова Вікторія Олександрівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки,
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, Україна, ORCID
ID: <https://orcid.org/0009-0000-0867-7305>

Прийнято: 15.08.2024 | Оpubліковано: 29.08.2024

***Анотація.** Сучасний психолог, педагог працюють у мультикультурному середовищі: з дітьми, дорослими, колегами різних національностей, різного віросповідання, різного культурного рівня тощо. У світі збільшується також кількість складних, непередбачуваних ситуацій, які можуть дезорганізувати*

діяльність людини. У зв'язку з цим актуальним є вивчення толерантності як важливої складової професійної діяльності фахівців соціономічної сфери.

Метою даної статті є дослідження мультикультурної та соціальної толерантності як важливої складової викладацької діяльності магістрів-психологів.

Завдання даної роботи полягали у визначенні значення та дефінітивному аналізі ключового конструкту – «мультикультурна та соціальна толерантність».

Для вирішення завдань дослідження використовувався комплекс **методів**: теоретичний аналіз та синтез ідей, результатів, теоретичних тверджень, розкритих у психолого-педагогічній літературі; узагальнення та систематизація результатів наявних досліджень з означеного питання.

Результати дослідження. Визначено, що толерантність – багатоаспектний, багаторівневий феномен, який може виявлятися в різних формах, тому в науковій літературі це поняття в залежності від контексту наповнюється специфічним змістом. Можна відстежити загальні тенденції розуміння толерантності як прояву терплячості до інокультури, інакомислення, іншої віри.

Представлено дефініційний аналіз феномену «толерантність» в межах педагогічної взаємодії. Окреслено найбільш важливі характеристики, що відбивають психологічні та етичні аспекти людських відносин та визначають образ толерантної особистості.

На основі аналізу наукової літератури представлено власний погляд щодо визначення конструкту «мультикультурна та соціальна толерантність» та визначено основні компоненти, що знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності: когнітивний, перцептивно-афективний, поведінковий.

Висновки. *Визначено, що найважливішою умовою, яка забезпечує своєрідність взаємодії в педагогічному процесі, є характер відносин, що складається між усіма його учасниками. Серед усього різноманіття відносин центральне місце посідає толерантне ставлення, в якому виражається міра прийняття людини та терпіння з боку педагога у ситуаціях, коли особистість не відповідає вимогам та очікуванням.*

Толерантність розглядаємо як ключову компетенцію особистості педагога, яка актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей, що виникає на основі функціонування механізмів терпіння та прийняття й тісно взаємопов'язана з орієнтованістю на особистісну модель взаємодії, емоційною стійкістю, співпрацею та іншими особистісними характеристиками педагога.

Ключові слова: мультикультурна толерантність, соціальна толерантність, психолог, викладацька діяльність, педагогічна взаємодія.

Development of multicultural and social tolerance as an important condition for preparation of Master's degree students of psychology for teaching activity

Oliinyk Iryna Viktorivna

PhD in Pedagogy, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy at Alfred Nobel University (Dnipro, Ukraine), ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1749-1518>

Bykova Viktoriia Oleksandrivna

PhD in Pedagogy, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy at Alfred Nobel University (Dnipro, Ukraine), ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-0867-7305>

Abstract. *Modern psychologist, teacher work in a multicultural environment: with children, adults, colleagues of different nationalities, different religions, different cultural levels, etc. The number of complex, unpredictable situations that can disorganize human activity is also increasing in the world. In this regard, it is relevant to study tolerance as an important component of professional activity of socioeconomic specialists.*

The purpose of this article is to research of multicultural and social tolerance as an important component of teaching activity of master psychologists.

The objectives of this paper were to determine the meaning and definitional analysis of the key construct – «multicultural and social tolerance».

The complex of **methods** to solving the problems of scientific paper such as theoretical analysis and synthesis of ideas, results, theoretical statements (explained in scientific literature), generalization and systematization of the results of available investigations of highlighted issue was used.

Study results. *It is determined that tolerance is a multidimensional, multilevel phenomenon that can manifest itself in different forms, so in scientific literature this concept is filled with specific content depending on the context. It is possible to trace the general tendencies of understanding tolerance as a manifestation of patience to other culture, other thoughts, other faith.*

The definitional analysis of the phenomenon of “tolerance” in the framework of pedagogical interaction is presented. The most important characteristics reflecting psychological and ethical aspects of human relations and defining the image of a tolerant person are outlined.

On the basis of the analysis of scientific literature the authors present their own view on the definition of the construct “multicultural and social tolerance” and identify the main components that are interrelated and interdependent: cognitive, perceptual-affective, behavioral.

Conclusions. *It has been determined that the most important condition that ensures the originality of interaction in the pedagogical process is the nature of the relationship that develops between all its participants. Among all the variety of relationships, the central place is occupied by a tolerant attitude, which expresses the degree of acceptance and patience on the part of the teacher in situations where the personality does not meet the requirements and expectations.*

Tolerance is considered as a key competence of a teacher's personality, which is actualized in situations of divergence of views, opinions, assessments, beliefs, behavior of people, which arises on the basis of the functioning of mechanisms of patience and acceptance and is closely interrelated with the focus on the personal model of interaction, emotional stability, cooperation and other personal characteristics of the teacher.

Key words: *multicultural tolerance, social tolerance, psychologist, teaching activity, pedagogical interaction.*

Вступ. Професійне становлення студентів – майбутніх психологів передбачає не тільки формування їх професійних якостей, а й розвиток особистісних властивостей, важливих для майбутньої професії. Для фахівців, які працюють у соціономічній сфері, спілкування з іншими людьми є найважливішим компонентом їхньої майбутньої професійної діяльності. У зв'язку з цим якості особистості, які забезпечують ефективність спілкування, стають професійно значущими.

Професійна діяльність психологів потребує опори на гуманні традиції, звичаї народів з урахуванням регіональних особливостей, що актуалізує етнопедагогічну підготовку з акцентом на формування міжкультурної та соціальної толерантності, що дозволяє успішно здійснювати міжкультурну комунікацію в рамках професійної діяльності.

Мультикультурна освіта акцентує увагу на розвитку навичок взаємодії з людьми на основі розуміння та прийняття культурних відмінностей, що дозволяє усвідомити сутність дійсності, шукати причини і сенс того, що відбувається навколо, критично осмислювати сучасні реалії життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти толерантності, зокрема осмислення сутності даного феномена та його ролі в процесі формування професіоналізму особистості педагога досліджено у наукових працях значної когорти дослідників. Зокрема Г. Вовк [1] розглядає соціальну толерантність у контексті комунікативної компетентності особистості.

Питанню толерантності в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища присвячене дослідження О. Гриви [3].

Дослідниця О. Орловська [9] вивчала толерантність та її сутнісні характеристики.

Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі були предметом наукових розвідок С. Яланської [15].

Здійснюючи аналіз досліджуваної дефініції науковці акцентують увагу на її важливих сутнісних характеристиках, визначаючи її як особистісну властивість (В. Гупаловська, І. Чорноба [4]; як ціннісну основу професійної діяльності педагога (А. Молчанова [8]); як ціннісну парадигму освіти в контексті євроінтеграції (Я. Довгополова [5]); як детермінанту психологічного здоров'я особистості (К. Терещенко [12]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема педагогічної толерантності набуває все більшої актуальності й значущості в міру того, як виявляються її нові аспекти, що вимагають наукового осмислення у контексті сучасних реалій на різних рівнях: глобальному, національно-державному та локальному. Крім того, у полі зору дослідників має бути і

індивідуальний вимір формування толерантності в освітньому середовищі, що включає особистісні особливості як педагога, так і здобувачів. Вважаємо за потрібне констатувати, що незважаючи на численні теоретичні та експериментальні дослідження проблем толерантності та толерантного виховання особистості, педагогічний зміст даного феномена та його місце у загальній структурі освіти є недостатньо визначеним та потребує додаткового вивчення, що й зумовило потребу в дефініційному аналізі поняття «мультикультурна та соціальна толерантність» як важливих складових викладацької діяльності магістрів-психологів.

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення дефініційного аналізу ключових понять «мультикультурна» та «соціальна» толерантність та визначення її ролі в процесі підготовки магістрів-психологів до викладацької діяльності.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальна складова університетської підготовки магістрів-психологів сприяє не тільки освоєнню ними соціально значущих знань та способів діяльності, але розвитку у них нових соціальних та професійних орієнтирів. Зміни, що відбуваються в сучасному інформаційному суспільстві, стимулюють процеси соціокультурної модернізації у системі вищої освіти. З огляду на зазначене проблему формування толерантної особистості можна визнати одним із найважливіших завдань сучасних закладів освіти.

На думку В. Франкла [13], який показує шлях духовного розвитку людини, що рухається шляхом пошуку та реалізації смислів, толерантності відводиться роль невід'ємної складової даного розвитку, оскільки цей розвиток носить цілісний характер, що виражається в осягненні цінностей творення, переживання, відносин, і розгортається у напрямі здобуття свободи, незалежності, гнучкого реагування на мінливі життєві ситуації. Толерантність – це, перш за все, феномен міжособистісного спілкування, який проявляється у

повазі до інших та у прийнятті індивіда таким, яким він є, це ставлення, побудоване на доброзичливих взаєминах між людьми різних соціальних груп, етносу, релігії тощо.

Потреба суспільства в особистості, що шанобливо відноситься до думок, поглядів, поведінки інших людей ставить перед сучасною освітою завдання глибокого вивчення та узагальнення науково-педагогічних та методичних досліджень з проблеми формування толерантності. Ураховуючи специфіку освітнього процесу в сучасних умовах, можна констатувати, що толерантність є необхідною важливою професійною якістю викладача, яка проявляється у стійкості до несприятливих умов діяльності та життєдіяльності, у вмінні формувати копінг-стратегії різних видів. Викладач повинен вміти враховувати всі точки зору, брати до уваги всі позиції під час своєї професійної діяльності. Це стає можливим, якщо у викладача досить розвинена соціальна толерантність.

У системі загальнолюдських цінностей толерантність є однією з фундаментальних категорій, що обумовлює гуманізацію ставлення людини до світу, свідоме визнання нею прав і свобод іншої особистості незалежно від її відмінних характеристик, готовність до діалогу та співробітництва у різних ситуаціях взаємодії.

Крім того в сучасній соціокультурній ситуації, коли всі сфери життєдіяльності так чи інакше пов'язані з медіа, суттєво актуалізуються завдання, пов'язані з виявленням основних перспектив медіаосвіти на формування міжкультурної толерантності.

В умовах сьогодення активізується прагнення до національного самовизначення, збереження етнічної ідентифікації та національних культурних цінностей. У свою чергу, це може призвести до посилення проявів нетерпимості до представників інших культур, певної автономізації та підвищення конфліктогенності.

Посилення українознавчого фактора у підготовці педагогічних кадрів виводить свідомість суспільства із орбіти меншовартості, консолідує і об'єднує його в умовах поліетнічності і полікультурності, створює новий соціокультурний простір, спрямований на загальний інтелектуальний, професійний, громадський розвиток нових поколінь громадян [8, с. 10].

Виходячи з цього поняття толерантності, його формування постає як актуальна проблема аналізу стану сучасного суспільства, визначення, організації та оцінки всіх форм поведінки особистості в межах соціальних груп. Поняття «толерантність» завдяки смисловій насиченості є своєрідною етичною доктриною сучасності.

Інтерес до толерантності обумовлений низкою факторів, і, перш за все, увага до толерантності визначається потребами соціальної практики. В умовах глобалізації, що зачіпає всі сфери життєдіяльності людини, війни, політичної модернізації, зміни ціннісних орієнтацій зростають ризики прояву інтолерантності.

Образ толерантної особистості поєднує найважливіші характеристики, що відбивають психологічні та етичні аспекти людських відносин: *гуманність*, що передбачає увагу до самотнього внутрішнього світу людини, віру в її добрий початок, людяність міжособистісних відносин, відмова від методів примусу та форм придушення гідності людини; *рефлексивність* (глибоке знання особистісних особливостей, переваг і недоліків, їх визначення відповідно до толерантного світосприйняття); *відповідальність* (прояв внутрішньої сили у ситуації прийняття рішення, його якісного виконання на основі варіативного підходу та системи особистих вимог); *лабільність* (уміння приймати рішення в будь-якій ситуації та вибудовувати систему відносин на основі володіння повноцінною інформацією); *упевненість у собі* – адекватна оцінка власних сил і здібностей, віра у можливість подолати перешкоди; *самовладання* – володіння

собою, керування емоціями, вчинками; *варіативність* – багатовимірний підхід до оцінки навколишнього життя і адекватне сприйняття подій; *перцепція* – вміння помічати і виділяти різні властивості людей, проникати у їхній внутрішній світ; *емпатія* – співпереживання проблем інших людей, емоційна оцінка подій; *соціальна зрілість* (соціально спрямована поведінка у всіх сферах життєдіяльності, активне володіння оточенням, стійка єдність особистісних рис і ціннісних орієнтацій, здатність сприймати людей і себе без упереджень).

У професійній діяльності педагогічна толерантність має першорядне значення. Розуміння толерантності як поваги і визнання рівності, відмови від домінування і насильства, визнання багатовимірності людської культури, норм, вірувань, відмова від зведення цього різноманіття до однаковості або до переваги якоїсь однієї точки зору має бути основою професійної діяльності педагога [8, с. 7].

Аналіз наукової літератури доводить, що діапазон трактування поняття толерантності дуже широкий – від постулювання як практики до звуженого розуміння, в якому враховуються аспекти моралі, етики тощо.

У контексті філософської традиції за змістом толерантність фактично ототожнювалася з проявами поміркованості.

Дослідниця А. Молчанова розглядає толерантність як головний із принципів взаємовідносин між людьми, визначаючи її як інтегративну якість особистості, що відображає активну моральну позицію і готовність до конструктивної взаємодії з людьми і групами незалежно від їх національної, соціальної, релігійної, гендерної приналежності, поглядів, світогляду, стилю мислення і типу поведінки; сприяє успішному самоствердженню особистості та її самореалізації у суспільстві [8, с. 8].

На основі аналізу існуючих наукових підходів толерантність як явище соціально-психологічне аналізується нами у діалектичному взаємозв'язку з

політичними, соціальними, демографічними, національними та іншими факторами. При цьому вона розглядається як результат соціальних відносин у державі, а також взаємовідносин між людьми у сфері економіки, культури, національного, конфесійного та соціального життя. Толерантність також вивчається з урахуванням безпосередніх соціальних, культурних та інших умов у конкретному мікросередовищі, які дуже складні й досі повністю не вивчені.

На основі аналізу філософської літератури уявлення змісту толерантності у дослідженні Г. Вовк постає як властивості мислення, що передбачає усвідомлення багатогранності світу й поглядів на нього [1].

Аналіз досліджень К. Терещенко [12] засвідчив, що толерантність у працях дослідниці розглядається у більш глобальному вимірі, а саме як детермінанта психологічного здоров'я, що постає у якості інтегральної характеристики, яка пов'язана із загальним світосприйняттям людини й обумовлена її особистим досвідом, особистісними якостями, цінностями та фундаментальними переконаннями. Авторка акцентує увагу на тому, що толерантність важливо розглядати як інтегральну характеристику, що передбачає активну позицію особистості та проявляється у шанобливому ставленні до інших людей та до себе [12].

Дослідниця О. Орловська зауважує про феноменальність толерантності у міжетнічних стосунках [9].

В українському педагогічному словнику толерантність тлумачиться як терпимість до чужих думок і вірувань [2, с. 332].

На думку філософа В. Пісоцького [10], толерантність – один із провідних елементів моральної культури людства, що є важливою умовою виживання й подальшого розвитку світоглядної цивілізації і гарантує свободу й автономність особистості, право на захист людської гідності, повагу до іншого світогляду та способу життя.

Досліджуючи психолого-педагогічну сутність толерантності, В. Ляпунова під педагогічною толерантністю розуміє володіння вміннями та навичками толерантної взаємодії з усіма суб'єктами освітнього процесу; установку на толерантність як активну позицію щодо формування толерантності своєї особистості [6]. Для педагога, на думку дослідниці, толерантність – це особлива якість його «способу буття», а не вимога професійної ролі або комунікативна навичка [7, с. 208].

У контексті нашого дослідження імпонує думка науковців В. Гупаловської та І. Чорноби, які висловлюють переконання, що толерантність є особистісною характеристикою зрілої особистості, поряд з іншими властивостями, і вона характеризує не лише сферу міжособистісних стосунків, але і відносини суспільного та національного характеру, визначає демократичний поступ суспільства [4].

Автори розглядають різновиди толерантності: фізіологічна (використовують її розуміння як відсутності або послаблення реагування на певний несприятливий чинник внаслідок зниження чутливості до його впливу, тобто, толерантність підвищує стійкість до певного несприятливого чинника); сенсуальна (підвищення терпимості до впливу навколишнього середовища внаслідок зниження чутливості, в психологічному розумінні сенсуальна толерантність є емоційною черствістю людини, відсутністю співчуття до навколишніх); фрустраційна (означає терпимість до невизначеності, відсутності передбачуваного результату тощо); афективна (формують ресурси, що відповідають за комфортне переживання емоцій. Комфортність емоцій означає, що вони є адекватними та завершеними, дають людині шанс на щастя без умовностей) [4].

Аналіз наукової спадщини дослідниці В. Полякової [11] щодо визначення конструкту «толерантність» надає можливість розглядати це поняття як

інтегральну особистісну якість, яка визначає активну життєву позицію особистості щодо визнання відмінних від власних інтересів, цінностей, поглядів, звичаїв іншого, які не розходяться з мораллю, прийняття цінності різноманітності, відкритість щодо відмінного від власного досвіду, готовність до діалогу та розширення на цій основі власного досвіду

Отже, ґрунтовний аналіз досліджень дає підстави стверджувати, що науковці відзначають багатоаспектний характер феномену толерантності, її значимість у професійно-педагогічній діяльності, підкреслюють необхідність її формування та розвитку як професійно важливої особистісної якості в процесі фахової підготовки на ранніх етапах професійного розвитку.

У результаті узагальнень наукових поглядів дослідників толерантність майбутніх фахівців визначаємо як якість, яка транслюється в процесі міжособистісних комунікацій, проявляється як терпимість до інших поглядів, переконань, яка є ознакою впевненості в собі й усвідомленням надійності своїх власних позицій, внутрішнє активне ставлення, що виявляється в співчутті або в дії, визнання права на існування протилежних точок зору, як усвідомлене співпереживання у межах мультикультурної та соціальної взаємодії.

Формуючи систему своїх життєвих відносин, людина використовує певний арсенал моделей поведінки та оцінки інших людей – наявні стереотипи, які відіграють «подвійну» роль етики індивіда: з одного боку, як соціальний досвід, з іншого – як основа для можливих помилок у відносинах.

Толерантність – це творча децентрація позицій для досягнення консенсусу в процесі взаємодії «Я-Інший», спрямованого на гармонізацію відносин. Зазначене вище актуалізує необхідність формування мультикультурної та соціальної толерантності.

З позиції соціокультурного трактування у наукових розвідках О. Штепи толерантність визначається як моральна властивість особистості, що

характеризує терпиме ставлення до інших людей незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної приналежності, в тому числі терпиме ставлення до чужих поглядів, висловлювань, характерів тощо [14].

Мультикультурна толерантність – соціально-психологічна характеристика особистості, яка проявляється різною мірою в прийнятті (неприйнятті) представників інших етнокультурних груп та сприяє визнанню й прийняттю полікультурної різноманітності у світовій спільноті.

У контексті нашого дослідження мультикультурну та соціальну толерантність розглядаємо як цілісний феномен, сукупність соціальних та психологічних установок, у структурі якої виділяємо наступні складові компоненти, що знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності: когнітивний, перцептивно-афективний, поведінковий (рис. 1).

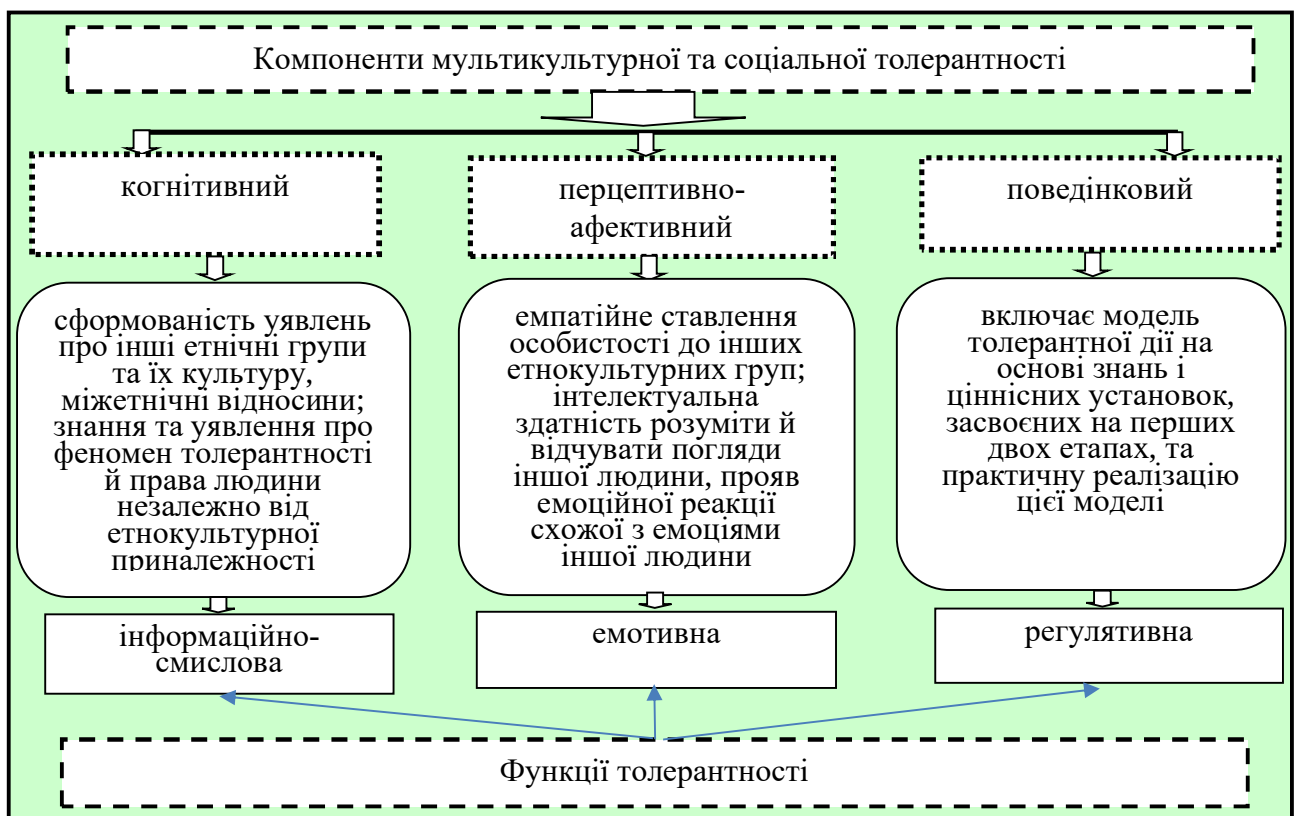

Рис. 1. Структура толерантності педагога

Дослідники, як правило, співвідносять перелічені компоненти з функціями педагогічної толерантності. Зокрема, когнітивний компонент реалізує інформаційну та смислову функції, перцептивно-афективний, відповідно, емотивну функцію та функцію розуміння, і, поведінковий компонент – регулятивну функцію.

Зупинимося на змісті кожного компонента.

Пізнавальний компонент виступає як своєрідне інформаційне поле, в якому сконцентровано дані, необхідні для повноцінної організації освітнього процесу та вирішення можливих проблемних ситуацій, даний компонент дає знання про актуальність і значення принципу толерантності як основи соціальної взаємодії.

Перцептивно-афективний компонент передбачає прийняття інформації про толерантність та її інтеграцію до системи внутрішніх ціннісних установок і орієнтацій особистості; за умови прийняття цих знань, відбувається їх трансформація в особистісні мотиви та потреби, формування ідентифікації, емпатії, прийняття іншого.

Поведінковий компонент передбачає здійснення конкретних дій толерантного/інтолерантного реагування, які виявляють бажання спілкуватися/дистанціюватися по відношенню до індивідів інших культурних та соціальних груп.

Як невід'ємний елемент професійної культури викладача толерантність включає низку сенсів: критерій моральної вихованості особистості, ціннісна установка на емпатичне сприйняття іншої людини, навичка толерантної соціальної взаємодії, активна особистісна позиція щодо самовиховання, комплекс норм поведінки, що входять до складу педагогічної етики.

Психолого-педагогічними умовами формування толерантності до суб'єктів педагогічної реальності можуть виступати: підвищення сензитивності до ідей толерантності як гуманістичної цінності; особистісно-орієнтоване ставлення до всіх суб'єктів педагогічного взаємодії; задіяння механізмів терплячого ставлення (витримка, самовладання, самоконтроль) та прийняття (розуміння, емпатія, асертивність).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на основі теоретичних узагальнень можемо дійти висновку, що толерантність – це прояв відповідального, осмисленого, свідомого вибору педагога, його особиста позиція та наявність активності у процесі побудови суб'єкт-суб'єктних відносин. Таким чином, можна відзначити, що педагогічна толерантність, що містить мультикультурний та соціальний аспект, постає як необхідна форма адаптації працівників сфери освіти до умов сучасного суспільства, що стрімко розвивається. З погляду гуманістичної парадигми, педагогічна толерантність відкриває можливості для організації конструктивних форм соціальної взаємодії між учасниками освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вовк Г.О. Соціальна толерантність в контексті комунікативної компетентності особистості. Наука і освіта. 2015. 10, 44-48.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с
3. Грива О.А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.10. АПН України, Ін-т вищ. освіти. Київ, 2008. 32 с. 9.
4. Гупаловська В.А. Толерантність як особистісна властивість / В. А. Гупаловська, І.А. Чорноба // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. 2013. Вип. 45 (2). С. 45-54.

5. Довгополова Я.В. Толерантність як ціннісна парадигма освіти в контексті євроінтеграції. Педагогічні шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: Зб. наук. праць за заг. ред Г.Є. Гребенюка. Харків: Стиль Іздат, 2005. 85–90.
6. Ляпунова В.А. Педагогічна толерантність як чинник фахової компетенції майбутніх педагогів. Дослідження різних напрямків педагогіки та психології: зб. наук. робіт. 2015. рр. 23-31.
7. Ляпунова В.А. Психологічні виміри толерантності//Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.-2015.Вип. 43.С. 203-210.
8. Молчанова А.О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
9. Орловська О.В. Толерантність та її сутнісні характеристики // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2012. № 5. С. 159-163.
10. Пісоцький В.П. Проблема толерантності в християнській етиці : дис... канд. філос. наук : 09.00.11. К., 1998. 199 с.
11. Полякова В.І. Соціально-психологічні умови розвитку гендерної толерантності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Київ, 2018. 342 с.
12. Терещенко К. Толерантність як детермінанта психологічного здоров'я особистості. Актуальні проблеми психології. Том І. Випуск 57, 90-95.
13. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Видав-во: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.

ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ:
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

14. Штепа О.С. Особистісна зрілість: Модель. Опитувальник. Тренінг. Монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 210 с.
15. Яланська С.П. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі // Психологія особистості. Івано-Франківськ, 2016. № 1 (7). С. 100–109.